

ВЕРНЕР ЄГЕР: КОНЦЕПЦІЯ «ТРЕТЬОГО ГУМАНІЗМУ»

У статті розглядається розвиток класичної гуманістичної традиції в німецькій думці ХХ століття та головний діяч цієї традиції – Вернер Єгер. Автори аналізують ситуацію у німецькому антикознавстві на початку ХХ ст. і доходять висновку, що німецький проєкт класичної філології, *Altertumswissenschaft*, опинився в кризовому стані в цей час. Єгер і його однодумці запропонували вихід з цієї кризи за допомогою концепції «третього гуманізму». «Третій гуманізм» став значним явищем у духовному русі початку ХХ ст. в Європі. Єгер називає цей гуманізм «третім», тому що вважає першим – гуманізм Відродження, а другим – німецький гуманізм XVIII-XIX ст. Основним принципом «третього гуманізму» є переконання, що антична культура не просто відчутно вплинула на народи наступних епох, а й стала вічним зразком культури для всього людства. Гуманізм – це традиція, якою античність може дати нам поштовх до збереження «незмінних цінностей», втілених у грецькій культурі. Єгер також аналізує вплив античного гуманізму на середньовічних християнських мислителів і стверджує, що вони спираються на античну політичну філософію у своєму вченні про церкву.

Автори пояснюють той факт, що концепція Єгера довгий час не була широко відомою, тим, що її хибно пов'язували з нацистською ідеологією в Німеччині 20-х та 30-х років ХХ ст. В статті наводяться аргументи проти такого хибного розуміння третього гуманізму та ідей Єгера в цілому. Кінцеві висновки із статті вказують на те, що концепція третього гуманізму є перспективним напрямком у сучасному антикознавстві, вона також може стати ефективною стратегією культурного розвитку, політикою виховання, яка орієнтується на гуманістичні цілі. Автори також наполягають на тому, що ідеологія третього гуманізму може стати шляхом до вироблення дійсно гуманістичної політики у сучасному світі.

Ключові слова: античність, середньовіччя, гуманізм, політична філософія, Августин Аврелій, методологія історії філософії, філософія виховання.

Питання про методологічні засади досліджень античної філософії і культури, про загальне відношення до античності та до її ролі в формуванні західної цивілізації час від часу стає надзвичайно гострим. Саме така ситуація склалась в філософському антикознавстві на початку ХХІ сторіччя. Традиційна текстологія класичної філології та аналітична дослідницька парадигма, які майже нероздільно панували в класичних дослідженнях протягом майже всього ХХ сторіччя, все більш відчутно поступаються місцем новим підходам, і мова зараз йде зовсім не про погляд на античну філософію як різновид духовних вправ (сьогоднішня популярність ідей П. Адо і М. Фуко в Україні має локальні причини). Провідною тенденцією в світовій науці про античність віднедавна стала стратегія, яка ґрунтується на перенесенні дослідницької уваги з самої античності й античної філософії як історичного феномена на форми їх сприйняття в сучасній культурі. Дослідження рецепцій античності (*classical reception studies*), як було названо цю дослідницьку програму, протягом останніх двох десятиріч гучно заявили про себе і вже чутно заяви про те, що вони стають новим антикознавством [Погонченкова, 2017, с. 137]. Не можна, звісно, заперечувати важливість розуміння того, як і в яких формах відбувається рецепція класики в сучасності, але ми бачимо, що завдяки моді на рецептивні дослідження поступово зникає саме поняття класики, руйнується образ античності як позачасового архетипу і абсолютного критерія в оцінці культурних процесів і явищ, який виношувався в європейському мисленні принаймні з часів Відродження.

Дещо подібне наука про античність вже переживала більше сторіччя тому, коли в дискусіях навколо шляхів оновлення антикознавства було запропоновано декілька

стратегій виходу з кризи, але деякі з них повною мірою так і не були реалізовані, часто з причин не наукового, а політичного характеру. В нашій роботі розглядається одна з таких стратегій – концепція «третього гуманізму», актуальність якої сьогодні є, на нашу думку, навіть більшою ніж в першій половині минулого сторіччя, коли вона з'явилась в науковому обігу. В нашій статті ми ставимо перед собою мету – реконструювати автентичний зміст концепції третього гуманізму і показати, що вона є вагомим альтернативним тим підходам, які сьогодні панують в антикознавстві. Для цього ми передбачаємо виконати наступні завдання: відтворення історичного контексту виникнення третього гуманізму, осмислення ролі Вернера Єгера як засновника цього напрямку і критичне переосмислення широко розповсюдженої тези про зв'язок теорії Єгера і його особисто з нацистською ідеологією Третього райху. Нам здається, що звернення до концепції третього гуманізму є нагальною потребою вітчизняної науки про античність з тієї причини, що стан розробленості відповідної тематики в українській науковій літературі наближається до нуля: немає українського перекладу жодної з робіт В. Єгера (в тому числі і його «Пайдеї», безперечно, найвпливовішої роботи останнього сторіччя про античність), жодної монографії або статті в періодичних виданнях, жодного дисертаційного дослідження, які б висвітлювали ідеї Єгера, «як загально визнано, найбільш впливового класициста в Німеччині періоду між двома світовими війнами, а також потім – в Америці» [Briggs, 1994, с. 306]. Це різко контрастує з тим, як йдеться у світовій науці – твори Єгера перекладені десятками мов, в тому числі японською, китайською, хорватською. Кількість наукових досліджень його творчості постійно збільшується: так, за останні роки вийшли серйозні і впливові роботи Б. Нефа, Ф. Бея, М. Ландфестера, Р. Поле [Landfester, 1995; Bey, 2020; Horn, 2018; Pohle, 2017].

Концепція третього гуманізму виникла як реакція на кризу науки про античність, яка стала очевидною ще на самому початку ХХ сторіччя. Місцем події стала Німеччина, і в цьому немає нічого дивного, враховуючи беззаперечне панування в світовому антикознавстві того часу саме німецької науки про античність. Запеклі дискусії про методологію і теоретичні підходи, цілі і призначення антикознавства на той час вже кілька десятиріч стрясали німецьку науку і багато епізодів з цих битв стали широко відомі – як, наприклад, суперечки між Ніцше та Віламовицем, а також їх прихильниками. Вже тоді сформувалися два протилежні підходи до античності: класицизм і гуманізм. *Altertumswissenschaft*, німецька комплексна наука про античність, виникла в межах філології і на той час вже настільки вдосконалила свої методи текстологічного дослідження, що її без перебільшення можна було вважати еталоном гуманітарної науки. Але за цю досконалість доводилось розплачуватися відривом науки від життя, який становився все глибшим, за що класичне німецьке антикознавство нещадно критикував ще Ніцше.

І найголовніше, таке ставлення до античності як виключно до предмета наукового дослідження передбачало, що античність вивчається заради неї самої – і це суперечило німецькій традиції, яка була започаткована ще за доби Просвітництва та гуманізму ХVIII століття. Починаючи з фактичного відкриття Йоганном Вінкельманом античності для Німеччини, антична культурна спадщина стала сприйматись як класичний зразок культури, на який має орієнтуватися німецьке національне виховання, будівництво нації (*das Bildung*). Ця гуманістична ідея була широко розгорнута Йоганном Гердером, який говорив про освіту-*Bildung* як про формування цілісної людської істоти, різнобічної особистості, яка в процесі освіти розкриває всі свої внутрішні потенції і стає у власному розумінні людиною. У вихідному грецькому розумінні «стати людиною» означало те саме, що «стати громадянином», тому виховання у німецькій традиції також ніколи не розглядалось як виключно приватна, але великою мірою як державна справа. Тому так голосно прозвучали слова кайзера Вільгельма у 1900 році на загальнопруській конференції, присвяченій проблемам школи про формалізм та неефективність класичної

освіти, про непотрібну для держави кількість освічених пролетарів, про те, що «ми маємо виховувати національних молодих німців, а не молодих греків і римлян» [Pohle, 2017, с. 28].

У Веймарський період ситуація стала ще гострішою, особливо у зв'язку з появою таких підходів до античності, які були зухвало антинауковими, як, наприклад, у авторів з оточення Штефана Георге. З іншого боку, академізм у науці про античність дедалі відвертіше скочувався до позитивізму, якому сама думка про виховання та гуманізм була чужою. Також із класичної філології поступово зникла сама висока класика, оскільки пошук нових, малодосліджених, тем підштовхував вчених до періодів історії, коли найвищі досягнення грецького духу або ще не відбулися, або багато в чому вже були втрачені – архаїку, елінізм та пізню античність.

«Третій гуманізм» став однією з відповідей на цей виклик, і треба визнати, що ця концепція багато в чому зобов'язана своєю появою колективним зусиллям вчених-однодумців, Єгер очолив цей рух і представив його вже не просто як науковий підхід, а як програму широкої культурної та політичної освіти. Навіть сам вислів «третій гуманізм» вперше прозвучав не від Єгера, а від Едуарда Шпрангера, який в своїй доповіді на 53 конференції німецьких філологів в Єні 1921 року зазначив: «будь-який гуманізм прагне проникнення в чужі форми духу і, таким чином, до контакту з їх активною формуючою силою. Але одна відмінність гуманізму, який можна було б назвати третім, від другого, полягає у широті пошуку та розумінні, які ми, сучасні люди, здатні зібрати» [Spranger, 1922, с. 9-10]. Отже, цей гуманізм – третій, якщо вважати, що першими були гуманісти епохи Відродження, другими – німецькі гуманісти Вінкельман, Гете, Гумбольдт. Спадкоємність між цими хвилями гуманістичної думки забезпечує не тільки виражену в назві увагу до людини, але й те, що всі вони прагнуть зберегти і відновити елінізм, як зразковий для всіх часів тип культури. Особливого значення ця ідея набуває в Німеччині, де питання про те, на якій основі треба було створювати національну культуру і склеювати численні німецькі народності в єдиний народ, а величезну кількість князівств, герцогств, королівств і курфюрств – в єдину державу, стало життєво важливим у XVIII-XIX ст. і пізніше знову загострилось після поразки у світовій війні, принизливого Версальського миру, революції та економічної катастрофи.

Що означає гуманізм для Вернера Єгера і як він прийшов до створення власної його версії? Прийнято вважати, що вперше Єгер заговорив про ідеї, які лягли в основу цієї ідеології, у своїй базельській лекції 1914 року «Філологія та історія», де зокрема вказав на те, що грецька культура – це архетипічне явище, чиста і вічна праформа всього істинно людського. Потім був виступ на конференції в Гамбурзі з доповіддю «Гуманізм як традиція і досвід», нарешті, конференція, що пройшла під керівництвом Єгера, «Проблема класичного і античності» 1930 року в Наумбурзі, де сам Вернер Єгер та його однодумці Вольфганг Шадевальдт, Пауль Фріллендер, Едуард Френкель виступили з доповідями, в яких були представлені ідеї нового підходу в антикознавстві. Саме в матеріалах наумбурзької конференції було остаточно оформлено програму руху, який і було названо третім гуманізмом. Пізніше, в 1934 році, вийшов у світ перший том «Пайдеї», в передмові до якого Єгер виклав свою концепцію досліджень Античності, яка своїм трактуванням класичних творів античної культури як зразкових результатів виховання-пайдеї, повністю відповідала цій програмі. Другий і третій томи єгерівського *opus magnum* вийшли значно пізніше, вже після його еміграції з Німеччини та містили деякі корективи цієї концепції, які дещо більше стосуються не змісту, а форми його вираження.

Сам Єгер про свій шлях до оновленого гуманізму розповів у статті «Класична філологія та гуманізм» [Jaeger, 1936]. Він згадує, що коли вступив до університету, то дізнався, як про останнє слово науки, що гуманізм – це псевдогрецьке слово недавнього походження, суворо заборонене в лексиконі класичної філології. Це стосувалось не тільки змісту цього поняття, але й уживання самого слова «гуманізм». Цей факт сильно стурбував молодого Єгера, вихованого у повазі до ідеалів Вінкельмана та Гьоте і він уже тоді почав замислюватися над тим, як можна примирити нову науку про античність та гуманістичну

традицію. І передусім слід було зрозуміти, чому сталося так, що класична філологія, народжена гуманізмом Відродження, звернулася проти свого духовного джерела. Єгер доходить висновку, що сам гуманізм дав для цього привід, і сталося це вже досить давно. Гуманізм, який був витоком творчості великих італійських поетів раннього Відродження та неолатинських поетів і прозаїків, змагаючись із стародавніми авторами у своїх формах і мові, до кінця шістнадцятого століття звузився до безплідної ерудиції. На цій пізнішій стадії гуманізму розвинулося нове антикварне і критичне дослідження стародавнього світу, що більше не прагнув відтворення сучасної літератури за стародавніми зразками, а всього лише до всеосяжного пізнання стародавнього світу. Відповідь, що з'явилась у Німеччині XVIII століття, Єгер називає неогуманізмом. Вінкельман, Гумбольдт, Гьоте вперше пробудили історичний сенс у відповідь на раціоналізм епохи розуму. Цей зміст неогуманісти побачили у знайденому ними у греків абсолютному ідеалі людини, що втілила у собі високу наповненість буття і цей ідеал вони зробили взірцем виховання. Однак сама наука про античність дедалі все більше ставала тільки наукою, яка, хоч і давала справді блискучі приклади глибокого дослідження, як у Моммзена і Віламовиця, але питання про виховання і свою роль у ньому вже повністю ігнорувала. Єгер згадував, як Віламовиць у відповідь на питання, чим його дослідження можуть замінити старий класичний ідеал виховання, відповів, що це можна зробити лише повним оглядом розвитку однієї з найбільших цивілізацій на усіх етапах її розвитку.

Спроба нагадати про грецькі зразки істинного виховання, говорить Єгер, залишаються марними через те, що самі ці зразки сучасною наукою оголошені такими, які насправді ніколи не існували. Їх нібито вигадали поетичні натури, які ніколи й не прагнули зрозуміти дійсне життя стародавнього світу. І Єгер констатує, що повернення до гуманізму стало вже неможливим. Але це він говорить про старий гуманізм, а не про гуманізм як такий, адже необхідність у цінностях та ідеалах завжди залишається фундаментальною людською потребою, яка стає особливо гострою за часів потрясінь, коли під загрозою опиняється сама людяність. І щоб прийти до нового гуманізму, потрібно звернути свій погляд у минуле. Єгер каже, що криза сучасної цивілізації оголила, як це завжди буває, самі основи нашого існування – і виявилось, що ці основи були закладені в античному світі. Більше того, «...класична античність була однією з цих основ, чимось більшим, ніж просте джерело історичного впливу. Це була криза, яка розкрила справжнє становище древнього світу у схемі нашого теперішнього часу. Таким є неминучий закон людського духу: щоразу, коли одна з його фундаментальних цінностей втрачає сенс і значення, її слід простежити до її витоків для переоцінки. Це закон відродження, оскільки «Відродження» – це не просто назва певної події та часу. «Це ритм духовного руху історії, повторюваний іноді, супутній тиску духовної атмосфери. Впевненості та самоствердженню сприяє повернення до кульмінаційних моментів життя, а відродження внутрішніх цінностей змінює наші уявлення про історію і показує її в новому світлі» [Jaeger, 1936, с. 369].

Свій погляд Єгер рішуче протиставляє історизму, який охопив не тільки науку про античність, але й гуманітарні науки в цілому, став одним із центральних елементів сучасного світогляду. Історизм, що несе з собою релятивізм щодо всіх цінностей, культурних досягнень, наукових відкриттів, не допускає одного – історичного погляду на себе самого, тому сучасність і розглядається ним як найвища точка культурного розвитку, а коли вже сама сучасність зазнає поразки та руйнується під ударами війн, революцій, голоду, епідемії, людство залишається розгубленим без будь-якої підтримки. І тоді воно звертається до стародавніх митців і філософів, які повертають нас у світ найвищих людських цінностей. У передмові до першого тому «Пайдеї» Єгер висуває тезу, яка радикально змінює традиційне уявлення про гуманізм як продукт епохи європейського Відродження (або принаймні Риму часу Цицерона): грецький духовний принцип – не індивідуалізм, а гуманізм, якщо можна використати це слово у його первісному античному сенсі. Гуманізм походить від людяності. Це слово, принаймні з часів Цицерона і Варрона, поряд з не розглянутим тут більш старим і вульгарним значенням «приємні манери» має й

інший, вищий і суворіший зміст: воно означає приведення людини до її істинної форми, форми людини як такої. Це справжня грецька пайдея, у вигляді, в якому римський громадянин сприймав її як зразок. Вище людини – стадної тварини і людини – уявно автономного Я стоїть людина як ідея: так завжди дивились на неї греки-вихователі, подібно до греків-поетів, митців і дослідників. Повернутись до еллінського і значить повернутись до гуманізму. Але спроби такого повернення завжди містили в собі істотну ваду – вони уявляли цей грецький ідеал як щось застигле, як те, що можна просто повторити так, як це робили римські скульптори, що тиражували бронзові копії грецьких мармурових скульптур.

Єгер стверджує, що грецький ідеал людини, у відповідності з яким і формується індивідуальність, це жива форма, яка виростає на народному ґрунті і включає долю суспільства і всі шаблі його духовного розвитку, а цього не помітив неісторично мислячий класицизм і гуманізм колишніх століть, який сприймав людяність, культуру, дух еллінів та всієї античності як вираз якогось позачасового, абсолютного людства. На відміну від своїх попередників, оновлений гуманізм (Єгер унікав вживання виразу «третій гуманізм», найчастіше він говорить просто про гуманізм) не наполягає на тому, щоб копіювати досягнення грецького духу, а закликає до засвоєння грецьких способів формування індивідуальності, здатної підняти до цих досягнень. І в цьому відношенні самі греки показують нам приклад. Розкриття героїчної людяності в Гомері не здавалося застарілим грекам пізнішого і раціональнішого періоду. Він зберігав свою актуальність понад тисячу років і залишався основою культури протягом століть грецького життя. Подібним чином кожен новий період зробив свій внесок у те, що греки на вищій точці своєї свідомості називали пайдеєю. Гуманізм, який відповідає потребам сучасності, сучасним стандартам наукового мислення, звичайно, не повинен відмовляти від досягнень сучасної науки, але має розуміти, що вивчення стародавнього світу є не просто набуттям знань, але залишається унікальною цивілізаційною та творчою силою.

«Оскільки ми живемо заради завдання формування та розвитку людства відповідно до законів та можливостей людської природи, ми живемо у світі, який я наслідуюся назвати еліноцентричним, – духовному світі, що обертається навколо сонця еллінської мудрості. Планети цього світу не зникнуть у щітмі, поки це центральне сонце не втратить своєї пишності» [Jaeger, 1936, с. 374].

Цими пафосними словами Єгер закінчує свою статтю «Класична філологія та гуманізм», але залишається питання: хто такі «ми», до яких звертається Єгер? Зрозуміло, що не лише до вченої спільноти – вчені-класицисти навряд чи могли б звалити на свої плечі завдання формування людини найвищого ступеня якості (що володіє ἀρετή), це робота, яка під силу лише суспільству в цілому. Єгер наполягає на тому, що майбутній гуманізм за своєю сутністю має орієнтуватись на той основний факт грецького виховання, що гуманність, людяність, греками завжди включалась до властивостей людини як політичної істоти. Те, що видатні діячі Греції завжди стояли на службі суспільства є ознакою тісного зв'язку між ними і продуктивним духовним життям.

Ми бачимо, що характерним, як для Єгера, так і для багатьох його колег, є небажання побачити і прийняти фундаментальні відмінності між грецьким полісом і сучасною державою. Світ поліса, що з'єднує в органічну цілісність ті елементи, які у нашому світі відокремлені – людини, громадянина, громадянського суспільства і держави справді зачаровує, але спроби перенести його закони на сучасність породжують інколи несподівані для автора сліdstва. У випадку з Єгером це призводить до того, що він дає привід для суджень про нього як про ідеологічного союзника нацизму. Як пише М. Ландсфестер, «Єгер спробував пристосувати свій ідеалізований погляд на світ грецького поліса, в якому індивід підкорявся вищому благу держави, до націонал-соціалістичної політичної ідеології...» [Landfester, 1995, с. 30].

Тут важливим є історичний і політичний контекст: процитовані вище слова Єгера були сказані в 1934 році, через рік після встановлення в Німеччині нацистського режиму,

якій одразу ж активно взявся запроваджувати свою політику освіти, засновану на принципі «народної спільності» (Gleichschaltung), в якій однією з ключових була ідея державно-вихователя нації. Держава в націонал-соціалістській ідеології розглядалась як концентрована воля нації, уособленням якої був особистий геній вождя-фюрера. Тріада гасла "Ein Volk, ein Reich, ein Führer" зажадала від німецьких науковців визначити своє місце в «єдиному строю нації». Колишньому комфортному існуванню мандаринів-жерців німецької науки, далекому від актуальної політики, було покладено край: ті, хто відмовився присягнути на вірність режиму, були заарештовані, ув'язнені в табори або вигнані за межі рейху, ті, хто присягнув новому режиму, стали його солдатами. Як не дивно звучить це слово на адресу академічних вчених, але вони дійсно виявились мобілізованими на ідеологічні фронти підтримки режиму. В їх числі були й гуманітарії, серед яких були і ті, хто займався філологією, філософією, історією стародавнього світу. Багато хто погодився на це, побоюючись репресій, не лише з боку каральних органів режиму, міністерства освіти Пруссії та академії наук, а й громадських організацій на кшталт Німецької студентської спілки. Інші зважились на підтримку нацистського режиму добровільно, керуючись хибними уявленнями або просто звично пристосовуючись до порядку, який виник не з їхньої волі. Так чи інакше, серед тих, хто підписав 11 листопада 1933 р. «Заяву професорів німецьких університетів про підтримку Адольфа Гітлера та націонал-соціалістичної держави» (під гаслом: «З Адольфом Гітлером за честь, свободу та право народу Німеччини!») ми зустрічаємо прізвища багатьох відомих філологів, філософів, істориків: Мартін Гейдеггер, Ганс-Георг Гадамер, Отто Больнов, Арнольд Гелен та інші.

Не всім з тих, хто підтримував нацистський режим або просто симпатизував йому, довелося отримати персональне звинувачення – якщо навколо «справи Гейдеггера» пристрасті вирують вже кілька десятиліть, більше того, після публікації «Чорних зошитів» вони розжарилися до нового, небувалого ще ступеня, то, наприклад, переконаний націонал-соціаліст Арнольд Гелен відбувся засланням до технічного училища і в 1962 повернувся до університету в Аахені, після чого про його нацистське минуле вже не згадували. Позицію Гадамера, який вияв стриманість і не вступив до НСДАП, обговорювали, але вельми обережно і без однозначних висновків. Вернер Єгер, який емігрував з Німеччини ще в 1936 році, уникнув необхідності проходження після війни перевірки комісією з денацифікації культури та освіти, але в академічному співтоваристві тема ідеологічного співробітництва Єгера з нацистами піднімалася неодноразово. На конференціях, присвячених Вернеру Єгеру, а також в публічних дискусіях у пресі, це питання зайняло помітне місце. Ще в 1935 році Бруно Снелль, видатний німецький антикознавець, який не прийняв єгерівську програму і піддав її серйозній критиці, в тому числі й за відсутність чіткої політичної позиції, говорив про «догдливість» третього гуманізму.

Починаючи з 90-х років минулого століття найактивнішим критиком Єгера за його «флірт з націонал-соціалізмом» став професор У. Колдер з університету Іллінойсу, який сам колись навчався у Єгера в Гарварді. Саме зусиллями професора Колдера в Урбані було проведено конференцію про Єгера, а його лист від 3.09.1999 у газеті Times Literary Supplement став приводом для дискусії про ступінь близькості поглядів Єгера до націонал-соціалізму. Звинувачуючи Єгера в наявності цієї уявної близькості, У. Колдер зосереджує увагу не так на ідейній спорідненості третього гуманізму та націонал-соціалістської ідеології, скільки на особливостях особистості Єгера, через які він нібито симпатизував нацистам. На користь цього мають, вважає Колдер, свідчити такі факти: серед учнів Єгера було безліч співчуваючих нацизму та членів націонал-соціалістської партії, серед них, як мінімум, один перебував у СС; євреї, учні Єгера, змушені були піти від нього і емігрувати; з більше ніж двадцяти вчених-класицистів, які залишили Німеччину і переїхали до США в 30-х роках, один тільки Єгер прийняв лист подяки «За службу Рейху». Цей лист від 12 листопада 1936 був підписаний Адольфом Гітлером і Єгер нібито зберігав його до самої

свої смерті. Крім того, Колдер стверджує, що існувала секретна директива гітлерівського уряду від 1941 р., яка нібито забороняла критичні вислови про Єгера у німецькій пресі.

Times Literary Supplement у номерах за 1.10, 6.10 та 5.11. 1999 р. опублікувала заперечення У. Колдери з боку американських класицистів Леслі Моріса та Кевіна Герберта з Гарвардського та Вашингтонського (Міссурі) університетів, які цілком переконливо показали тенденційність і фактичну хибність аргументів Колдера. В активі критиків Єгера залишився єдиний достовірний факт публікації ним статті «Виховання політичної людини та античність» в одіозному нацистському журналі Ернста Кріка [Jaeger, 1933]. Про цю злощасну публікацію обсягом у 7 сторінок згадують усі супротивники Єгера, хоча загалом вона має такий характер, який дозволяє по-різному трактувати абстрактні заклики Єгера до німецького народу вчитись на грецьких героїчних прикладах і формувати новий політичний тип людини. Здається, приводом для засудження став просто сам факт публікації Єгером цієї статті в неналежному місці. І ще одне слід взяти до уваги – Єгер, вірний своїм теоретичним поглядам, і завдяки самому складу своєї особистості завжди прагнув займатись практичною громадською діяльністю. Чи міг він поставити собі за мету впливати на державну політику в галузі освіти та культури? Це дуже імовірно. Чи відповідала виховна програма Єгера націонал-соціалістській ідеології? Самі нацистські ідеологи свідчать: ні, не відповідала.

Про негативні відгуки на адресу програми «третього гуманізму» з боку Снелля та Віламовиця критики Єгера згадують обов'язково, але залишають поза увагою той факт, що набагато більше закидів та заперечень Єгер отримав від тих, з ким у нього нібито був «флірт», від ідеологів нацизму – і не лише від малограмотних пропагандистів, а й від цілком професійних вчених, які перейнялися духом націонал-соціалістської ідеології. У тому ж номері журналу «Volk im Werden», де було опубліковано статтю Єгера, Е. Крік помістив свою рецензію, в якій заявив, що вважає проект нового гуманізму «недостатньо народним».

Історик античності Гельмут Берве, професор давньої історії Лейпцизького університету та член НСДАП з квітня 1933 року, дорікає концепції Єгера в тому, що в ній «недостатньо життєвої сили». Єгера звинувачували також у тому, що його гуманізм надмірно космополітичний, він «не зовсім німецький» і занадто інтелектуальний. А фінальну точку у з'ясуванні стосунків з Єгером поставив ще один запеклий нацист, професор класичної філології в університеті Бреслау (він став під час панування нацистського режиму академіком Геттінгенської академії наук і ректором університету Георга Августа) Ганс Дрекслер, який присвятив критиці «третього гуманізму» книгу під виразною назвою «Третій гуманізм, критичний епілог» [Drexler, 1937]. Альянс Єгера з ідеологією нацизму не відбувся, та він і не був можливий – крім серйозних ідейних розбіжностей у Єгера були особисті причини побоюватися дій режиму, який спочатку змушував «неарійське» населення до масового від'їзду з Німеччини, а пізніше заявив про намір домогтися вже остаточного вирішення єврейського питання ("Endlösung der Judenfrage") тотальним знищенням євреїв. Сам Вернер Єгер за нацистською класифікацією належав до «арійського» населення, але його друга дружина Рут Хейніц була наполовину єврейкою. Рут була студенткою Єгера в той час, коли він розлучився зі своєю першою дружиною Теодорою Даммхольц, незабаром поміщеною до психіатричної лікарні. У 1931 році він одружився з Рут, яка незабаром народила йому дочку (від першого шлюбу у Єгера також були дочка і два сини). Другого розлучення Єгер не побажав, незважаючи на наполегливі поради, що надходили йому від влади, і вирішив залишити Німеччину.: звинувачення його в співчутті до ідеології нацизму, чи навіть у співпраці з нацистським режимом не мають ніяких підстав, а концепція третього гуманізму з нацистською ідеологією не має нічого спільного.

Перебуваючи в еміграції, Єгер продовжив розбудовувати свою концепцію далі: він переробляє перший том та завершує другий і третій томи своєї «Пайдеї», (які виходять вже англійською мовою), друкує низку статей в англійськомовних антикознавчих журналах, де

розставляє акценти так, що стає ясным, що обмежитись тільки античністю егерівський проект вже не може. В 1962 році виходить «Раннє християнство та грецька пайдея», твір, який можна вважати заключним словом в пайдевтичному проекті Єгера. Він звертається до середньовіччя і аналізує творчість християнських авторів, перш за все отців церкви – Клімента Олександрійського, Григорія Ниського, Августина. Про причини такого повороту до середньовіччя він говорить, що антична традиція не закінчилась, вона продовжилася завдяки християнам, які сприйняли її гуманістичні ідеали. Особливу увагу Єгера привертає «Відродження Платона» в II-V ст., від Оригена до Августина. Єгер зауважує, що «грецькі філологи-класики», «ніби внутрішнім вогнем, пожвавили грецьку культуру Платоном, щоб надати нове тепло і світло холодному мармуру благородних форм» [Jaeger, 1962, с. 65]. Християнський гуманізм, попри всі свої відмінності від античного, також як і останній, виходить не просто з окремого індивіда а з ідеї людини. Єгер проголошує: «Вище за людину, — стадну тварину і уявно автономне Я, стоїть людина як Ідея, як загальнозначущий зразок свого виду». Таким чином, гуманізм, як язичницький античний, так і християнський, орієнтує людину на вічне і незрадливе і тому Єгер називає такий гуманізм теоцентричним. Він нагадує, що античний гуманізм втілювався в програмі формування людини-громадянина, носія полісної ідеї – відповідно він мав продовжитись і в політичному мисленні християнських авторів. Єгер пише, що «ідеали політичної філософії грецького міста-держави були залучені до обговорення нового, християнського типу людської спільноти, яку зараз називають Церквою» [Jaeger, 1962, с. 15]. В світлі цієї тези Єгера нами вже по іншому сприймаються ідеї християнських авторів про розбудову Церкви, про протистояння Граду земного і Граду Божого у Августина, про його філософію історії, яка постає перед нами не стільки, як філософсько-історичний есхатологізм, скільки як політично орієнтована гуманістична концепція. До речі, саме Августина Єгер відводить роль важливої посередницької ланки між ранньосередньовічним гуманізмом та гуманізмом Еразма Ротердамського, який був знайомий з Августином набагато краще, аніж з творчістю східних отців церкви.

Таким чином, ми дійшли висновку, що концепція «третього гуманізму», яка виникла в межах специфічної ситуації в німецькому антикознавстві початку ХХ ст., не просто зберегла своє значення для історико-філософських досліджень античності, але й сьогодні відкриває перспективи для більш глибокого розуміння філософських ідей інших епох – середньовіччя, Відродження, а можливо, – і сучасності. Більш того, егерівський проект досліджень античності як складової виховання сучасної людини, орієнтація на вічні зразки людяності, вироблені в античності, не тільки зберігає своє значення для історико-філософської науки, але й вказує сучасному людству на шляхи до по-справжньому гуманістичної політики.

REFERENCES

- Pohonchenkova, O. (2017). Reception studies: a new Classics? *Sententiae*. 36:2, 133-145.
- Berve, H. (1993). *Antike und nationalsozialistischer Staat. Über das Studium der Alten Geschichte*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag. 283-299. (In German).
- Bey, F. (2020). State Typohumanism and its role in the rise of völkisch-racism: Paideia and humanitas at issue in Jaeger's and Kriek's political Plato'. *Educational Philosophy and Theory*. 54, 1-12.
- Briggs, W. (1994). Werner Jaeger. *Biographical dictionary of North American classicists*. London: Greenwood Press, 306.
- Drexler, H. (1937). Der Dritte Humanismus, Ein kritischer Epilog. *Auf dem Wege zum nationalpolitischen Gymnasium*. B. 10. Frankfurt a. M.: Verlag Moritz Diesterweg, 3-112. (In German).
- Horn, C. (2018). Werner Jaeger's Paideia and his 'Third Humanism'. *Educational Philosophy and Theory*. 50:6-7, 682-691.

- Jaeger, W. (1936). Classical Philology and Humanism. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 67, 363-374.
- Jaeger, W. (1933). Die Erziehung des politischen Menschen und die Antike. *Volk im Werden*. 1, 43-48. (In German).
- Jaeger, W. (1962). *Early Christianity and Greek Paideia*. Cambridge (Mass.): Cambridge University of Chicago Press.
- Landfester, M. (1995). Die Naumburger Tagung "Das Problem des Klassischen und die Antike". *Altertumswissenschaft in den 20er Jahren. Neue Fragen und Impulse*. Stuttgart: F. Steiner, 11-40. (In German).
- Pohle, R. (2017). *Platon als Erzieher. Platonrenaissance und Antimodernismus in Deutschland (1890–1933)*. Göttingen: Wandenhoek & Ruprecht. (In German).
- Spranger, E. (1922). *Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften und die Schule*. Leipzig-Berlin: B. G. Teubner. (In German).

Прокопенко Володимир Володимирович

доктор філософських наук, професор, кафедра теоретичної і практичної філософії імені професора Й. Б. Шада
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
майдан Свободи, 4, Харків, 61022
E-mail: Pvlad99@gmail.com
ORCID: [https:// orcid.org/0000-0001-5816-3505](https://orcid.org/0000-0001-5816-3505)

Воробйов Олексій Олегович

аспірант, філософський факультет
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
м. Свободи, 4, Харків, 61022
E-mail: advocate-vorobyov@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4767-5297>

Стаття надійшла до редакції: 22.09.2022

Схвалено до друку: 25.11.2022

WERNER JAEGER: THE CONCEPT OF THE "THIRD HUMANISM"

Prokopenko Vladimir V.

D.Sc. in Philosophy, Professor
Department of Theoretical and Practical Philosophy named after Professor J. B. Schad
V. N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail PVLad99@gmail.com
ORCID: [https:// orcid.org/0000-0001-5816-3505](https://orcid.org/0000-0001-5816-3505).

Vorobiov Oleksiy O.

PhD Student, Faculty of Philosophy
V.N. Karazin Kharkiv National University
4, Svobody sqr., 61022, Kharkiv, Ukraine
E-mail: advocate-vorobyov@ukr.net
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4767-5297>

ABSTRACT

The article examines the development of the classical humanist tradition in German thought of the 20th century and the main figure of this tradition - Werner Jaeger. The authors analyze the situation in German classical studies at the beginning of the 20th century and conclude that the German project of

classical philology, *Altertumswissenschaft*, was in a state of crisis at that time. Jaeger and his associates proposed a way out of this crisis with the help of the concept of "third humanism". "Third humanism" became a significant phenomenon in the spiritual movement of the beginning of the 20th century in Europe. Jaeger calls this humanism "third", because he considers the first humanism of the Renaissance, and the second - German humanism of the 18-19 centuries. The main principle of "third humanism" is the conviction that ancient culture not only had a great influence on the peoples of subsequent eras, but also became an eternal model of culture for all mankind. Humanism is a tradition through which antiquity can give us an impetus to preserve the "immutable values" embodied in Greek culture. Jaeger also analyzes the influence of ancient humanism on medieval Christian thinkers and argues that they drew on ancient political philosophy in their teachings about the church.

The authors explain the fact that Jaeger's concept was not widely known for a long time because it was falsely associated with Nazi ideology in Germany in the 1920s and 1930s. The article presents arguments against this misunderstanding of the third humanism and all Jaeger's ideas. The final conclusions from the article indicate that the concept of the third humanism is a promising direction in modern classical studies, it can also become an effective strategy of cultural development, education policy, which is oriented towards humanistic goals. The authors also insist that the ideology of the third humanism can become a way to develop a truly humanistic policy in the modern world.

Keywords: *antiquity, the Middle Ages, humanism, political philosophy, Augustine Aurelius, methodology of the history of philosophy, philosophy of education.*

Article arrived: 22.09.2022

Accepted: 25.11.2022